

УДК 811.161.2' 233

DOI: <https://doi.org/10.18524/2414-0627.2021.28.235543>

Т. С. Шуліченко,

*Дніпровський національний університет залізничного транспорту
імені академіка В. Лазаряна,
викладач кафедри іноземних мов*

НАЦІОНАЛЬНО МАРКОВАНА КОЛЕКТИВНА МОВНА ОСОБИСТІТЬ ПЕРСОНАЖА (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ В. ШКЛЯРА «ХАРАКТЕРНИК»)

Статтю присвячено дослідженню національно маркованої колективної особистості персонажів роману В. Шкляра «Характерник», проаналізовано чинники, що безпосередньо впливають на її формування; опрацьовано різні підходи до потрактування поняття мовної особистості та сучасні тенденції його дослідження.

Ключові слова: мовна особистість, персонаж, мовна поведінка, ідіостиль, автор.

Постановка наукової проблеми та її актуальність Сьогодні в мовознавстві фіксуємо перехід від лінгвоцентризму до антропоцентризму. Центральним поняттям, об'єктом дослідження стає мовець, людина, яка мислить і виражає свої думки за

допомогою мовних засобів. Наразі до кола інтересів лінгвістів належить взаємозв'язок мови і мислення, питання структури внутрішнього мовлення, особливості породження та сприйняття тексту тощо. Для глибокого потрактування цих питань стрижневим стає поняття мовної особистості. Про неабиякий науковий інтерес до цього поняття свідчать також різноманітні підходи до його аналізу: 1) психологічний (особливості характеру і його комунікативного вияву); 2) соціологічний (аналіз індикаторів мовної особистості, корпоративних груп й індикаторів комунікативної поведінки мовної особистості, малих груп, встановлення параметрів узусних та мовленнєвих обмежень); 3) культурологічний (моделювання лінгвокультурних типів як упізнаваних національних феноменів); 4) лінгвістичний (комунікативна поведінка носіїв різних суспільних категорій, встановлення параметрів комунікативної поведінки, розпізнавання мовленнєво-комунікативних типів, дослідження закономірностей реалізації комунікативних стратегій і тактик, аналіз особливостей вияву мовної особистості у різних її дискурсах); 5) прагматичний або лінгводискурсивний (визначення різновидів комунікативної діяльності) [4. с. 5]. Однак попри те, що мовна особистість є одним з найактуальніших понять у сучасному мовознавстві, досить багато питань залишаються відкритими. Одним з них є дослідження мовної особистості персонажа художнього твору в українському мовознавстві, що зумовлює *актуальність* запропонованої наукової розвідки.

Аналіз досліджень. Одним з перших науковців, хто глибоко зацікавився поняттям мовної особистості, був Л. Вайсгербер. У його науковій праці «Родной язык и формирование духа» фіксуємо думку про те, що «мова являє собою найбільш всеохоплювальну культурну спадщину. Ніхто не володіє мовою лише завдяки своїй мовній особистості, навпаки, це володіння мовою виростає в ньому на основі належності до мовного товариства» [2. с. 4]. Майже одночасно з Л. Вайсгербером мовну особистість досліджував В. Виноградов. Для нього це поняття мало неабияке значення, адже «дослідження індивідуального стилю автора, його місце і функції в системі літератури певного періоду, співвідношення з іншими стилями дає можливість уявити автора як мовну особистість – особистість виражену в мові та через мову, яку можна відтворити на основі тих мовних засобів, які вона використовує» [3. с. 24]. Загалом Л. Вайсгербер і В. Виноградов аналізували мовну особистість як таку, що формується на основі рідної мови мовця, тобто значну увагу вчені приділяли симбіозу культурного середовища і мови. Однак вони не робили значущих спроб до потрактування цього поняття, а отже, і його ґрунтового теоретичного осмислення. Це завдання було реалізовано пізніше, коли лінгвістами Г. Богіним і Ю. Карауловим були проведені фундаментальні дослідження мовної особистості, розроблена її структура та дефініція, тобто створено як методологію, так і вихідні моделі цього поняття. Модель мовної особистості Г. Богіна побудовано на таких засадах: 1) мова складається з фонетики, лексики та граматики; 2) використовуючи мову, людина або говорить, або слухає, або пише, або читає, або поєднує ці дії у певному порядку; 3) мовленнєва готовність може бути більшою або меншою, кращою або гіршою [1. с. 14]. Основною характеристикою мовної особистості Г. Богін уважав здатність до сприйняття і породження тексту та, як наслідок, побудував параметричну модель мовної особистості, виділивши п'ять рівнів її розвитку: 1) рівень правильності; 2) рівень інтеріоризації; 3) рівень насиченості; 4) рівень адекватного вибору; 5) рівень адекватного синтезу [1. с. 31]. Окрім зазначених рівнів розвитку мовної особистості, Г. Богін до своєї моделі зараховує також усі види мовної діяльності (аудіювання, говоріння, читання, письмо) і рівні мови (фонетичний, лексичний, граматичний). Усебічним аналізом мовної особистості займався також Ю. Караулов. Саме він, увівши це поняття до широкого наукового обігу, актуалізував поняття мовної картини світу,

дослідив вплив етносу на формування мовної особистості, зазначивши, що між формуванням мовної особистості та національним характером наявний глибинний зв'язок. Лінгвіст уважав, що «національне пронизує усі рівні організації мовної особистості на кожному з них набуваючи своєрідну форму вираження» [5. с. 42]. Цьому мовознавцеві належить також розробка ієрархічної моделі мовної особистості, що має три структурні рівні. До першого Ю. Караулов уналежнює лексикон, а саме вербально-семантичний рівень; до другого – тезаурус (когнітивний рівень) і до третього – мотиваційний рівень (прагматикон) [5. с. 22]. Модель мовної особистості Ю. Караулова набула широкої популярності серед вітчизняних лінгвістів. У своїх дослідженнях індивідуальної й колективної мовної особистості більшість науковців за основу бере саме модель Ю. Караулова, адаптуючи її відповідно до власних наукових інтересів і формату наукових праць. Дослідження індивідуальної мовної особистості сьогодні поступається місцем перед колективною мовною особистістю, адже людина є соціальною істотою і саме соціум відіграє важливу роль у формуванні особистості, зокрема й мовної. У різних життєвих ситуаціях людина виконує різні соціальні ролі, а її мовні практики є водночас як унікальними, так і типовими, притаманними лише їй. В українському мовознавстві теорія мовної особистості сприяє аналізу ідіостилю корифеїв української літератури, досліджується колективна мовна особистість певних професійних груп, віртуальна мовна особистість тощо. Зокрема цим питанням присвячені наукові праці В. Шелудько, Т. Должикової, Л. Мацько, Н. Дужик, В. Стеція, Н. Майбороди та ін. Однак мовна особистість персонажів в українському мовознавстві залишається ще мало вивченою.

Мета цієї статті – дослідити основні риси національно маркованої колективної мовної особистості персонажів роману В. Шкляра «Характерник». Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: проаналізувати виникнення і розвиток поняття мовної особистості та ознайомитися з сучасними тенденціями її дослідження; виділити основні чинники впливу на формування мовної особистості; проаналізувати основні риси та національні маркери колективної мовної особистості персонажів у романі В. Шкляра «Характерник» і виділити її складники.

Об'єктом дослідження нашої наукової розвідки є художня мовна особистість. Предметом дослідження – специфіка колективної мовної особистості персонажів твору В. Шкляра «Характерник», що послугував матеріалом розвідки.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що, попри популярність творів В. Шкляра, мовна особистість персонажів його романів ще не була в полі зору лінгвістів. Теоретична цінність запропонованої статті полягає в тому, що її результати можуть бути використані як теоретична база для подальшого дослідження мовної особистості персонажа художнього твору.

Виклад основного матеріалу. Українським письменникам знадобився певний час для того, щоб викликати інтерес публіки до своєї творчості, однак наразі можна говорити про посилення уваги читачів до сучасних авторів. Водночас і самі митці пішли назустріч вимогам часу і технологій, часто пишучи роман так, щоб згодом з нього вийшов захопливий фільм. Така тенденція є цікавою для лінгвістів, адже якщо той чи той письменник максимально зменшує описи, авторські характеристики, ліричні відступи тощо, то на перший план виходить мовна поведінка персонажів, їхні комунікативні стратегії. На наше переконання, творчість В. Шкляра, одного з найзатребуваніших авторів сьогодення, – це яскравий приклад того, як майстерно письменник може створювати виразний, багатогранний образ літературного персонажа, який, навіть трансформувавшись у кіногероя, залишається цікавим для аналізу. В. Шкляр дбайливо вимальовує мовну особистість кожного персонажа, мовна поведінка й комунікативні стратегії якого чітко простежуються, тому, читаючи твір, ми

точно можемо передбачити, що далі скаже той чи той герой у певній ситуації. Якби в багатьох діалогах роману навіть не зазначалося, хто говорить, це було б очевидним за манерою спілкування, характерними фразами тих, хто спілкується. Уважаємо це свідченням великої майстерності В. Шкляра як письменника, який уміє зробити своїх героїв цікавими читачам. Саме такими є персонажі роману «Характерник». У ньому перед нами постають козаки-запорожці, загартовані в боях і вимуштрувані легендарним кошовим І. Сірком, однак мовлення цих бувалих вояків зовсім не марковане агресією, а мовна поведінка – конфліктністю. У їхньому мовленні відбито світ, де панує своєрідна сімейна ієрархія, родинні цінності, коли кошовий постає як батько, якого кожен поважає і слухає, а козаки є братами, і не можна зраджувати чи кидати в біді один одного, але дозволено дати одне одному вдале прізвисько задля сміху. Тож слово «батьку» фіксуємо і при звертанні до кошового, і тоді, коли про нього йде мова. Зокрема, козак Тхорик після того, як отримав нагайки, промовляє: «Простіть, батьку, я більше не буду» [8, с. 101]. А кальниболотці після покарання також говорять до І. Сірка: «Спасибі, батьку, за науку» [8, с. 102]. Таке саме звертання бачимо і в наступному діалозі:

– *Це ти, Лук'яне?*

– *Я, батьку!*

– *А що це з тобою? На граблі наступив?*

– *Наступив, батьку!* [8, с. 62].

Також на козацькій раді у натовпі чути: «Вели, батьку, вже зараз писати листа до кума Дорошенка» [8, с. 174]. Отже, це звертання використовують козаки навіть тоді, коли кошового немає поряд, що є свідченням не підлабузництва, а поваги, пошани – частини світогляду. Тхорик говорить: «Я знаю, що треба зробити, щоб потішити батька» [8, с. 174]. А розмірковуючи про долю послів, козаки зауважують: «Скажи, що батько їх застрелить ще на порозі» [8, с. 174]. Між собою ж запорожці використовують звертання «браття / братія», що маркує їх як єдину родину. Примітним є також те, що цим словом послуговується навіть козацька старшина, наголошуючи на рівності кожного. На тій же самій козацькій раді суддя так звертається до товариства: «Братіє моя люба, товариство поважне низове, панове молодці» [8, с. 150]. А пізніше сам І. Сірко говорить: «Братія моя люба, отамани-молодці і все Військо Запорозьке Низове від славного старого вояки до молодого козачини!» [8, с. 169]. Козаки використовують також прізвиська, де відбито певні якості їхніх власників та козацький гумор. На сторінках роману В. Шкляра «Характерник» перед нами постають *Пришийкобиліхвіст, Вовкотруб, Добривечір, Наливайченко, Мережка, Голобля, Гиря, Костогриз, Гнилиця, Кваша, Щобтискис, Покришка, Перепічка, Покотьол, Чичиркоза, Хитрик, Туркало, Лантух, Криворучко, Пуп, Закусило* тощо. Такі прізвиська характеризують не тільки їхніх носіїв, а також підкреслюють спостережливість, допитливість і гострий розум їхніх творців.

Варто зауважити, що подібної комунікації зовсім не спостерігаємо серед послів царя і їхніх підданих. Між ними панує сувора ієрархія, спілкуються вони виключно між собою, до ратних людей не звертаються жодного разу протягом усього роману. Їх світогляд повністю відрізняється, що ілюструє такий діалог:

– *А ви вірите в Бога? – спитав їх перевізник.*

– *Шибка, – відповіли Чадуєв і Щоголев.*

– *Я вас не за шибку, не за вікна питаю, а чи вірите ви в Господа-Бога?*

– *Веруєм в Бога, і в мат'єво, Матушку Богородицу, і в батюшку царя* [8, с. 78].

Отже, маємо протиставлення персонажів на ментальному рівні та, як наслідок, різні моделі світу цих героїв. Для послів цар є рівним Богу, а вони, відповідно, мають служити й у всьому коритися йому. У козаків же зовсім відсутній такий рабський

світогляд, адже вони сповідають принципи братерства і рівності. Ця різниця світоглядів стає ще помітнішою у вживанні козаками великої кількості прислів'їв і приказок, якими рясніє мовлення запорожців, об'єднуючи їх в одну національну групу, адже вони послуговуються спільними і зрозумілими для кожного з них символами, образами, алегоріями. Зокрема, І. Сірко, зазначаючи неможливість вести кореспонденцію, говорить: «Баба з возу – кобилі легше. А зуб теж нехай мотає на вус» [8, с. 28]; спілкуючись з козаками, кошовий дає наказ берегти царевича «як ока в лобі» [8, с. 71], застерігає виконувати його накази, бо «людська пам'ять куца, як комариний ніс» [8, с. 103], обіцяє віддати царевича на поталу «коли рак свисне голосніше, ніж реве поріг Ненаситець» та як «пір'я виросте в роті» [8, с. 169] і хвалиться, що ще буде видно «чий батько дужчий» [8, с. 173] та «десь уже летить зозуля, що його не забула» [8, с. 198], зауважує, що «прийде коза до воза» [8, с. 128] і «чоловік міркує, а Бог моцує» [8, с. 254]. А про самого І. Сірка фіксуємо таку характеристику гетьмана Самойловича: «...хоча то такий, що не боїться ні чуми, ні тюрми, ні п'яної куми» [8, с. 69]. Козацька старшина використовує ті самі афоризми, що і низове козацтво. Писар Яковина говорить до послів: «Ви прийшли від царя, але без царя в голові» [8, с. 157], а І. Богун, розмірковуючи про природу людини, зазначає: «Велика вода греблю рве» [8, с. 60]. Козаки ж обурюються, що бояри не дадуть побачитися з царем нікому, а «викотять, як бджоли муху» [8, с. 35]. У розмові з послами фіксуємо заклик козака Вишеньки «триматися його, як воша кожуха» та зауваження, що «зимовий день куций, як заячий хвіст» [8, с. 72]. Далі, відповідаючи на погрози спалити Січ, той же Вишенька каже: «Насипете собі солі на хвіст» [8, с. 83]. У той же час, захищаючи послів, козак Лук'ян визнає, що «передав куті меду» [8, с. 113], а Добrivечір дає таку характеристику того, кого, вони розшукують: «з-під стоячого підошви випоре» [8, с. 267]. Примітно, що всі ці вислови актуальні та зрозумілі сьогодні, що, на нашу думку, є свідченням усталеної картини світу, яка закарбована в мові та відтворюється від покоління до покоління.

Ще одним надзвичайно важливим елементом світогляду, вираженим у мові персонажів роману В. Шкляра «Характерник», є глибока віра в Бога. Усі козаки є вірянами незалежно від віку чи статусу. Прикладом такої людини постає передусім сам І. Сірко. На початку роману він звертається до Симеона: «А ти ж іще молодий, жаль буде, коли розгнівасш брехнею і Бога, і наше чесне товариство» [8, с. 30]. Кошовий вірить у Божу ласку і говорить про це козакам: «Так, бач, розсудив сам Господь Бог, що привів цього гнаного і скривдженого царевого сина не куди-небудь, а саме до нас» [8, с. 189]. Козацька старшина також звертається до релігії у своїх промовах. Суддя Яковина говорить: «бо казано ж у Святому Письмі: не накликай на себе біди, вона, коли схоче, сама прийде. Але раз так сталося, що з Божої ласки ви самі про все довідалися, то давайте ж, братіє люба, не смішити людей...» [8, с. 25]. Фіксуємо також християнське привітання між козаками:

– *Слава Ісусу Христу!* – привітався Симеон.

– *Навіки Слава Богу!* – низько вклонився отець Петро [8, с. 68].

У різних життєвих ситуаціях до Бога звертаються усі козаки, а також єдиний жіночий персонаж Христуся, яка лаконічно благословляє свого коханого: «Іди з Богом!» [8, с. 57]. Для персонажів роману В. Шкляра «Характерник» як життя, так і смерть асоціюється з Богом, то ж померти для них означає «упокоїтися» або ж «спочити у Бозі»:

– *Спочив у Бозі, – схилив голову Добrivечір.*

– *Хто? – зблід Симеон. – Стряпчий Савостьянов? Помер?*

– *Упокоївся, царство небесне, – перехрестився Добrivечір* [8, с. 185].

Висновки. Отже, у романі В. Шкляра «Характерник» постає узагальнений образ козака з багатою духовністю на тлі боротьби за самобутність України. Оскільки твір має

гострий, динамічний сюжет, то і героїв у ньому – основних та епізодичних – дуже багато, але разом вони утворюють абсолютно завершений і яскравий образ українського народу. Колективну мовну особистість запорожців формує вірність принципам братерства, свободи і рівності, що виражено у звертаннях, дотепних прізвиськах, крилатих виразах, християнських лексемах. Козацтво є народом з усталеним світоглядом, життєвою філософією, мораллю, що відбито в їхньому вербальному спілкуванні та протиставлено представникам інших народів, зображених у романі.

Перспективи дослідження вбачаємо в подальшому аналізі мовної особистості персонажів у романах В. Шкляра «Чорний Ворон» і «Чорне сонце», що дасть змогу порівняти мовну особистість захисника України, воїна у різні періоди історії нашої держави.

Література

1. Богин Г. И. Типология понимания текста. Калинин: КГУ, 1986. 84 с.
2. Вайсгербер Й. Г. Родной язык и формирование духа. Москва : Эдиториал, 1995. 232 с.
3. Виноградов В. В. Проблема авторства и теория стилей. Москва : Художественная литература, 1962. 612 с.
4. Загнітко А. Теорія лінгвоперсоналогії. Київ, 2017. 134 с.
5. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. Москва : Издательство ЛКИ, 2010. 264 с.
6. Мацько Л. Мовна особистість Тараса Григоровича Шевченка як чинник формування українських філологів. *Лінгвостилістика XXI століття: стан і перспективи*. Волинь, 2013. 16 с.
7. Шелудько В. Л. Мовна особистість сучасного українського державного службовця у професійному дискурсі: автореф. дис. ... канд. філолог. Київ, 2018. 15 с.
8. Шкляр В. М. Характерник. Харків : Книжковий клуб, 2020. 300 с.

References

1. Bogin, G. I. (1986). *Typology of text comprehension [Tipologiya ponimaniya teksta]*. Kalinin: KSU, 84p.
2. Vaisgerber Y.G. (1995) *Native language and the formation of the spirit. [Rodnoi Yazyk I formirovanie duha]*. Moskva, 232 p.
3. Vinogradov V. (1962) *The problem of the author and the theory of styles. [Problemma avtorstva i teoriya stiley]*. Moskva, 612 p.
4. Zagnitko A. (2017) *Theory of linguopersonology. [Teoriya lingvopersonologii]*. Kyiv, 134 p.
5. Karaulov, Yu. N. (1987) *Russian language and language personality. Russkij yazyk i yazykovaya lichnost*. Moskva, 1978. 263 p.
6. Macko, L.(2013) *Linguistic style of the XXI century: the state and prospects. [Movna osobystist Tarasa Grygorovycha Shevchenka yak chynnyk formuvannia ukrainskyh filologiv [The linguistic personality of T.Shevchenko as a factor in the formation of Ukrainian philologists]. Linguistic style of the XXI century: the state and prospects]*. Volyn, 16 p.
7. Sheludko, V. L. (2018) *The linguistic personality of a modern statesman in a professional discourse: Author`s thesis [Movna osobystist suchasnogo ukrayinskogo derzhavnogo sluzhbovcia u profesijnomu dyskursi : avoref. dys. ...kand. filol. nauk]*. Kyiv, 15 p.
8. Shklyar, V. M. *Kharakternyk*. Harkiv : Knyzhkovyj klub, 2019. 300 p.

Т. С. Шуличенко,

*Днепропетровский национальный университет железнодорожного транспорта
имени академика В. Лазаряна,
кафедра иностранных языков*

**НАЦИОНАЛЬНО МАРКИРОВАННАЯ КОЛЛЕКТИВНАЯ ЯЗЫКОВАЯ
ЛИЧНОСТЬ ПЕРСОНАЖА (НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА В. ШКЛЯРА
«ХАРАКТЕРНИК»)**

Статья посвящена исследованию национально маркированной коллективной языковой личности персонажа романа В. Шкляра «Характерник», проанализировано факторы, влияющие на ее формирование; обработано различные подходы к определению понятия языковой личности и современные тенденции ее исследования.

Ключевые слова: языковая личность, персонаж, речевое поведение, идиостиль, автор.

T. S. Shulichenko,

*Dnipro National University of Railway Transport named
after Academician V. Lazaryan,
Department of Foreign languages*

**NATIONALLY MARKED COLLECTIVE LINGUISTIC PERSONALITY
OF THE CHARACTER (ON THE MATERIAL OF V. SHKLYAR' S NOVEL
«KHARAKTERNYK»)**

The article analyzes nationally marked collective linguistic personality in V. Shklyar's novel «Kharakternyk»; identifies the relationship between linguistic personality and the worldview of the community where it was formed; analyzes different scientific approaches to the interpretation of the concept of linguistic personality and modern tendencies in its study.

There is no doubt that the importance of analyzing the linguistic personality of the characters in popular books is difficult to overestimate because if one or another book gained popularity among a great number of people, then it is interesting to the reader because he identifies himself with the main character of this book, his perception of the world, the language, the linguistic behavior. It should be noted that modern Ukrainian authors had to fight for their popularity, but now we can observe the increasing public interest in the works of Ukrainian writers. In our opinion, V. Shklyar is one of the most popular and most controversial writers in Ukraine and it was the main reason why we chose his novel to analyze. In our opinion, one of the best examples of how to create a bright character, to show his inner world without resorting to broad authorial characteristics, is V. Shklyar's novel «Kharakternyk». The aim of this paper is to investigate the main features of the nationally marked collective linguistic personality of the characters in the novel of V. Shklyar «Kharakternyk». Achieving the aim of this scientific article involves solving the following tasks: 1) to analyze the historical formation of the concept «linguistic personality» and to get acquainted with modern tendencies in the study of linguistic personality nowadays; 2) to identify the main factors influencing the formation of linguistic personality; 3) to analyze the main features and national markers of the collective linguistic personality in the novel of V. Shklyar «Kharakternyk». The object of our scientific article is the linguistic personality of the characters of the modern novel. The subject of this work is the collective linguistic personality in the V. Shklyar's novel «Kharakternyk». The concept of linguistic personality was analyzed by such linguists as V. Sheludko, T. Dolshykova, L. Macko, T. Mayboroda and other scientists. Today the linguistic personality of Ukrainian writers is of interest to linguists which indicates the anthropological perspective of linguistic research in Ukraine, but the

linguistic personality of the characters in modern Ukrainian literature is beyond their attention. That`s why this scientific article is relevant.

In conclusion, we would like to note that all the characters in the novel are people with a stable worldview, philosophy of life, which is reflected in their verbal communication.

Key words: linguistic personality, character, linguistic behavior, idiostyle, author.